

Şehit Ebu'l-Hasan El-Harakânî'den Sarıkamış Şehitlerine İslâm'ın Cihat Ruhu Üzerine Bir Değerlendirme

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Emin Seyhan
Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
ahmeteminseyhan@gmail.com

Özet

Bu makalede Ebu'l-Hasan el-Harakânî'den Sarıkamış şehitlerine İslâm'ın cihat ruhu ve Müslümanların bu konudaki hassasiyetleri ele alınmıştır. el-Harakânî ömrü boyunca İslâm'ı öğrenme, yaşama ve onu en güzel şekilde temsil ve tebliğ etme gayretinde olmuş büyük bir mutasavvıftır. Ona bu cihat aşkını veren iki kaynak Kur'ân-ı Kerim ve Sahih Sünnet'tir. İslâm'ı gönülden benimseyen el-Harakânî, yetiştirdiği talebelerine de bu cihat ruhunu aşılamayı başarmıştır. O, Sahâbe modelini takip ederek İslâm'ı tüm dünyaya tanıtma konusunda üzerine düşen vazifeyi yapmıştır. el-Harakânî'den yaklaşık on asır sonra dünyaya gelen ve onunla aynı cihat ruhunu paylaşan Sarıkamış şehitleri de Anadolu'nun Müslüman kalması için Allah yolunda hayatlarını feda etmiş ve bu konudaki iman ve kararlılıklarını ispatlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Cihat ruhu, şehitlik, Ebu'l-Hasan el-Harakânî, Anadolu, Sarıkamış şehitleri.

Abstract

A Study On The Spirit Of Jihad Of Islam From Shaheed Abu'l-Hasan El-Kharakani To Martyrs Of Sarıkamış

In this article, from Abu'l-Hasan al-Kharakani to martyrs of Sarıkamış, we re discussed the spirit of jihad of Islam and the sensitivities of Muslims on this issue. Abu'l-Hasan al-Kharakani, who is throughout his life in the effort to understanding and notifying of Islam, is a believer internalized the spirit of jihad. The two sources that give him this love of jihad are the Holy Quran and the authentic Sunnah. el-Kharakani, who is deeply absorbed Islam, succeeded to instill the spirit of jihad trained his disciples. He took the model of the Companions, did his part about to introduce Islam to the world. Sarıkamış martyrs too, who come about ten centuries after al-Kharakani, share with him the same spirit of jihad, put forth their lives for God to remain Anatolia as Muslims and proven their faith and constancy.

Key Words: The Spirit of Jihad, martyrdom, Abu'l-Hasan el-Kharakani, Anatolian, Sarıkamış martyrs.

Giriş

Şeyh Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Cafer el-Harakânî (ö. 425/1033) büyük bir Türk-İslâmî âlim ve mutasavvıfıdır. Onun hayatı ve eğitim durumuyla ilgili kaynaklarda yeteri kadar bilgi mevcut değildir. Her ne kadar bazı kaynaklar onun “ümmî” olduğunu iddia etseler de eğitim gördüğü ve İslâmî ilimlere vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.² O, kendisine örnek aldığı Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848) tasavvuf tarzını benimsemiş, Hakk'a ermek için çetin mücâhede ve çilelere katlanmış bir Hak aşığıdır.

el-Harakânî, Ebu'l-Abbas el-Kassâb el-Âmulî (ö. 409/1018) gibi dinî ve tasavvufî konularda bilgisine başvurulmuş tanınmış bir İslâm âliminin yanında yetişmiştir. el-Kassâb, derin bilgisiyle sûfîlerin kendisine yöneldiği kerâmetler gösteren³ hal ve sıdk ehli birisidir.⁴ el-Harakânî, çağdaşı Şeyhu'l-meşâyîh Ebû Abdullah el-Dastânî (ö. 417/1026) ve Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 440/1049) ile birlikte el-Kassâb'ın talebesi olmuş ve onun sohbetlerinden istifade etmiştir. O, yaşadığı dönemde böyle bir İslâm âliminden dersler almış ve tasavvufî merhaleleri kat etme hususunda hocası el-Kassâb'ı aşmıştır. Nitekim el-Harakânî'nin talebesi Hâce Abdullah Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) bu durumu ifade ederek onu “zamanın efendisi” olarak tanıtmıştır.⁵ Bundan dolayıdır ki el-Harakânî, yaşadığı devirde saygı duyulan bir kanaat önderi olmayı başarmış ve tavsiyeleriyle Hindistan ve Anadolu'nun İslâm ile tanışma süreci hız kazanmıştır.

¹ De Bruijn, el-Harakânî'nin Farslı bir sûfî olduğunu iddia etmektedir. Bkz. De Bruijn, J.T.P., “Kharakani, Abu'l-Hasan 'Ali b. Ahmad (d.1033)”, **Biographical Encyclopaedia of Sufis (Central Asia and Middle East)**, (Prepared by N. Hanif), Sarup and Sons, New Delhi, 2002, s. 234. Oysa bu tespitin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Harakan köyü her ne kadar günümüzde İran sınırları içinde yer alsada, o dönemde o bölgede Horasan'dan göç ederek gelen Türklerin yaşadığı bilinmektedir. Nitekim el-Harakânî'nin Horasan bölgesinden gelerek Harakan'a yerleşen Özbek Türklerinden olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Erdoğan, Fahrettin, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s. 232-233. Ayrıca bkz. Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s. 337-338. Bilal Gök, Ahmet Yesevî, Mevlânâ ve Hacı Bektâşi Velî'nin de tıpkı el-Harakânî gibi Türk asıllı olduğunu söylemekte ve onların eserlerini Arapça veya Farsça yazmalarının Türk olmadıkları anlamına gelmediğini belirtmektedir. Bkz. Gök, Bilal, “Ebu'l-Hasan Harakânî ve Hacı Bektâş Velî: Aralarındaki Bağlar ve Anadolu'nun İslâmlaşmasına Katkıları”, **KAÜİFD**, Kars 2014, Sayı: 1, s. 109, 44 nolu dipnot.

² el-Harakânî'nin ciddi bir eğitim gördüğü ile ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlim Anlayışı”, **JASSS, International Journal of Social Science**, May 2013, Volume 6 Issue 5, s. 1049-1083.

³ Hücvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî, **Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi**, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 267.

⁴ Çiftçi, Hasan, **Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakânî, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri) Nûru'l-'Ulûm ve Münâcât'ı (Çeviri-Açıklama-Metin)**, Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004, 75.

⁵ Çiftçi, 76.

el-Harakânî, kendisinden sonra gelenlere ilim ve irfan noktasında kaynaklık etmiş ve düşünceleriyle pek çok kişiyi etkilemiştir.⁶ Onun bu tavsiyelerini başta Yusuf el-Hemedânî (ö. 535/1140), Ahmet Yesevî (ö. 562/1166), Hacı Bektâşi Velî (ö. 670/1271) ve Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1429) olmak üzere pek çok kişi dikkatle takip etmiştir. Mevlânâ (ö. 672/1273) da ondan “bilgeler bilgisi” diye söz etmiş ve birçok şeyi ondan öğrendiğini ifade etmiştir.⁷

Tarihçilerin kaydettiğine göre yukarıda adı geçen tüm bu şahsiyetler⁸ taşıdıkları cihat ruhu sayesinde sadece Anadolu’nun değil, Balkanların da İslâm ile tanışma sürecinde⁹ aktif rol üstlenmişlerdir.¹⁰ Onlar, İslâm’dan aldıkları bu cihat ruhu sayesinde dünyanın her yerine ulaşmayı vazife bilmiş ve buna göre hareket etmişlerdir.

el-Harakânî’den günümüze gelinceye kadar hem bu topraklarda hem de dünyanın değişik coğrafyalarında Allah yolunda yüzbinlerce şehit verilmiştir. 1914-1915 kışının en soğuk günlerinde, o zamanlar Rus esareti altında bulunan Kars ve yöresini kurtarmak için düzenlenen Sarıkamış Harekâtına katılan ve Allahüekber Dağlarında donarak şehadet şerbetini içen on binlerce Mehmetçik de aynı yolda olduklarını göstermiş ve tarihe adlarını altın harflerle yazdırmışlardır. Onlar inancın, fedakârlığın, sabrın, tahammülün ve sevdanın olduğu kadar, kahramanlığın ve kardeşliğin de destanını yazmışlardır. Bu mücahitler hiçbir zaman geriye dönmeyi düşünmemiş, arkalarına bakmamış, en ümitsiz anlarında bile en küçük bir yılgınlık ve bozgunluk emaresi göstermemişlerdir. Önlerindeki aşılmaz dağları aşmışlar, ölünceye kadar, dizlerinin dermanı kesilinceye ve toprağa düşüncüye kadar aldıkları emir gereği hedeflerine doğru büyük bir azim ve kararlılıkla yürümüşlerdir. Nihayet kefenleri toprak ve kar, Allahüekber Dağları da onlara mezar olmuştur.

⁶ el-Harakânî’nin tefekküre verdiği önemle ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî’nin Tefekkür Anlayışı”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara, Turkey, Volume 8/8 Summer 2013, s. 2053-2071.

⁷ Uludağ, Süleyman, “Harakânî”, **DİA**, İstanbul, 1997, XVI, 94.

⁸ Turan, bu göçebe Türkmenler arasından türlü bölgelerde ilim, din, hukuk, tasavvuf ve tarih sahasında pek çok kişinin yetiştiğine dair kaynaklarda bol kayıtların bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 337-338.

⁹ Öngören, Reşat, “Balkanlar’ın İslâmlaşmasında Sûfilerin Rolü”, **Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Sofya, 21-23 Nisan, 2000, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002, s. 47.

¹⁰ Anadolu’nun İslâmlaşma sürecine etki eden en önemli faktörlerin başında İslâm’a hizmet ideali yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeker, Mehmet, **Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması**, DİB Yay., Ankara, 1987, s. 65-70.

Özetle, hem el-Harakânî'ye hem de Sarıkamış şehitlerine cihat ruhunu veren temel kaynak; Kur'ân-ı Kerim ve Sahih Sünnet'tir. Bu mücâhitler, Sahâbe modeli takip ederek en yüce mertebelerden biri olan şehadet rütbesine erişmeyi başarmış öncü şahsiyetlerdir.

1. el-Harakânî ve Sarıkamış Şehitlerinin Beslendiği Kaynaklar

Gerek el-Harakânî gerekse de Sarıkamış şehitleri cihat ruhunu Kur'ân ve Sünnet'ten almışlardır. Bu itibarla, konuya geçmeden evvel söz konusu kaynakların "cihat" ve "şehit" kavramlarını nasıl açıkladıklarına bakmakta yarar olduğu kanaatindeyiz.

"Cihat"; "güç ve gayret sarf etmek, bir işi başarmak için elinden gelen tüm imkânları kullanmak" manasına gelen "cehd" kökünden türemiş bir kelimedir.¹¹ İslâmî literatürde "dinî emirleri öğrenip ona göre yaşamak ve başkalarına öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışmak, İslâm'ı tebliğ, nefse ve dış düşmanlara karşı mücadele vermek" şeklinde genel ve kapsamlı anlamı yanında, fıkıh terimi olarak "Müslüman olmayanlarla savaş", tasavvufta ise "nefs-i emmâreyi yenme çabası" için kullanılmaktadır.¹² Kur'ân-ı Kerim'de bir kısım âyetlerde cihat kelimesiyle "savaş" kast edilmiş,¹³ başka âyetlerde ise "Allah'ın rızasına uygun yaşama çabası" şeklinde özetlenebilecek genel anlamıyla¹⁴ kullanılmıştır. Cihat, "insanlığın temel değerlerine düşman olan şeytan ve açık düşmanla yapılan mücadele" olarak da tanımlanmıştır.¹⁵ Bedenle,¹⁶ dille,¹⁷ malla¹⁸ ve kalp ile¹⁹ yapılacak cihattan söz eden hadisler mevcuttur.

Söz konusu âyet ve hadislerin geneline bakıldığında ise "cihat" kelimesinin, "Allah'a kulluk etmek, Allah ve Rasûlünün koyduğu ölçülerin fert ve toplum hayatında uygulanması için çalışmak, İslâm'ı diğer insanlara tebliğ etmek, İslâm ülkesini ve Müs-

¹¹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yay., İstanbul, 1986, s. 142.

¹² Özel, Ahmet, "Cihad", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 527.

¹³ et-Tevbe, 9/41, 44, 81, 86, 88; el-Furkân, 25/52; et-Tahrim, 66/9.

¹⁴ el-Mâide, 5/35; el-Hac, 22/78; el-Ankebût, 29/6, 69.

¹⁵ Ayrıntılar için bkz. Köse, Saffet, "Cihad Kavramı Şiddete Referans Olabilir mi?", *Din ve Dünya Barışı Uluslararası Sempozyum (Tebliğler)*, İÜ Yay., İstanbul, 2008, s. 201.

¹⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 56/Cihâd, 2 (III, 200-201); Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, Thk.: Muhammed Fuad Abdülbâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 45/Birr, 1 (III, 1975), nr: 5; Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, *Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 20/Fedâilü'l-Cihâd, 12, 19 (IV, 175, 183).

¹⁷ Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 34/Melâhim, 17 (IV, 511, 514); Tirmizî, 31/Fiten, 9, 11, 13 (IV, 468, 470, 471).

¹⁸ Buhârî, 56/Cihâd, 1 (III, 200); İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, III, 124.

¹⁹ Müslim, 1/İman, 20 (I, 70), nr: 80.

lûmanları her türlü tehlike ve saldırılara karşı korumak, bu konuda gerekirse savaşmak, daima bir gayret ve aksiyon içinde olmak” gibi anlamları da içerdiği görülmektedir. Dolayısıyla “cihat” kavramının sadece “savaş”tan ibaret zannedilmesi doğru değildir. Zira böyle bir düşünce, Kur’ân ve Sünnet’te ifade edilen diğer tüm anlamları görmezlikten gelmek ve cihadın kapsamını daraltmak olacaktır. Nitekim insanlar arasında kin ve nefrete yol açan savaşı “bir tebliğ vasıtası” olarak düşünmek mümkün değildir.²⁰ Çünkü inanmayan bir insanın öleceği ana kadar iman etme ihtimali vardır. İman etmeleri için inanmayanlarla savaşmak, savaş esnasında öldürülenler için bu imkânı ortadan kaldıracaktır. Şu halde, Müslümanlara silahlı saldırıda bulunmayan gayr-i müslimlere karşı öncelikli olarak yapılması gereken şey; “onlarla savaşmak değil tıpkı Hz. Peygamber’in yaptığı gibi barışçı davet yollarına başvurmak”tır. Dolayısıyla İslâm’ı tebliğ için girişilen fetih hareketleri söz konusu ülkelerdeki insanları zorla İslâm’a sokmak amacıyla değil, tam tersine ferdî planda tebliğ imkânının bulunmadığı ülkeleri “herkesin dilediği inancı serbestçe seçip yaşayabileceği özgür barış ortamına kavuşturmak ve tebliğe açmak”²¹ gayesiyle yapılır. Barış yanlısı bir din olan İslâm’ın temel prensiplerinden cihadın amacı; “dünyadaki zulmü ve haksızlığı önlemek, baskı ve dayatmayı ortadan kaldırmak,²² hakkı ve adaleti tesis etmek ve insanların özgürce tercihlerini yapabilecekleri barış ortamı içinde yaşamalarına imkân sağlamak”tır.²³ Nitekim İslâm’da meşrû kabul edilen savaş için “cihat” kelimesi kullanılırken, bu tebliğ hareketlerini başkalarının yaptığı “istila ve sömürü savaşlarından ayırmak” maksadıyla özellikle “fetih” (açmak) tabirinin kullanılmış olması dikkat çekicidir.²⁴

el-Harakânî, tüm bunların farkında olarak kendi döneminde gerçekleştirilen fetih hareketlerine katılmış, Kars’a kadar gelmiş ve bu konuda üzerine düşen vazifeyi bihakkin yapmıştır.²⁵

Sarıkamış şehitlerine gelince, onlar da din, vatan, millet, bayrak ve bağımsızlık uğruna büyük bir mücadele vermiş, ülkelerini işgal eden düşmana karşı cihat ederken şehâdet şerbetini içmişlerdir. Eğer Sarıkamış şehitlerinde böyle bir iman, teslimiyet, sa-

²⁰ Özel, “Cihad”, VII, 530.

²¹ el-Mâide, 5/67; en-Nahl, 16/125; el-Ankebût, 29/46.

²² el-Bakara, 2/193.

²³ Yılmaz, Hüseyin, “İslâm Korkusunun/ İslâmofobinin Oluşmasında ‘Cihad’ Algısının Rolü”, CÜİFD, Sivas, 2012, C. 16, Sayı: 1, s. 183.

²⁴ Özel, “Cihad”, VII, 530.

²⁵ el-Harakânî’nin şehitlik anlayışı ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu’l-Hasan el-Harakânî’nin Tasavvuf ve Şehitlik Anlayışı”, KAÜİFD, Kars 2014, Sayı: 1, s. 135-168.

mimiyet ve cihat ruhu olmasaydı, esareti ve ezilmişliği kabul ederek zillet içinde yaşamayı seçmek zorunda kalabilirlerdi. Ama onlar, İslâm'ın cihat emrini²⁶ ve müsaadesini²⁷ doğru değerlendirmiş, Kur'ân ve Sünnet'in gösterdiği istikamette yürümeyi seçmiş ve Allah yolunda mücadele ederken şehâdet rütbesine erişmişlerdir. Çünkü âyette ifade edildiği üzere; "İnananlar Allah yolunda savaşırlar, inkâr edenler ise şeytanın yolunda savaşırlar."²⁸

Diğer taraftan sözlükte "şehit", "bir olaya şahit olmak, bildiğini söyleyip tanıklık etmek, bir yerde hazır bulunmak" gibi anlamlara gelen "şehâdet" kelimesinden türemiştir.²⁹ Dinî terim olarak ise, "Allah yolunda öldürülen Müslümanı" ifade etmektedir. "Şehit" kelimesinin çoğulu "şühedâ"dır.³⁰ Yaşadığı dönemde inandığı İslâm davası uğruna hayatını ortaya koymak gibi ulvî bir iş yaptığından kıyamet günü ittibâ ettiği peygamberiyle birlikte kendi toplumu ve yaşadığı dönemdeki diğer insanlar hakkında şâhitlik yapması istenecek kişiye de "şehit" (tanık/şâhit) denilmektedir.³¹ Nitekim Kur'ân'da "şehit" kelimesi çoğu yerde "tanık" anlamında kullanılmakla beraber, bazı yerlerde "Allah'ın iradesine uygun biçimde yaşayan kâmil insan, numune-i imtisal,³² örnek kişi, önder" manasında da kullanılmaktadır.³³

Kur'ân-ı Kerim'de Allah yolunda öldürülenlere ölümler denilmemesi,³⁴ Rableri katında rızıklandırıldıkları,³⁵ Allah'ın onların amellerini asla zayi etmeyeceği ve cennetine koyacağı,³⁶ onların Allah katındaki derecelerinin peygamber ve sıddıklardan sonra geleceği³⁷ ifade edilmektedir. Sahih hadislerde de dünyevî bir çıkar olmaksızın Yüce Allah'ın

²⁶ el-Hac, 22/78.

²⁷ Buhârî, 56/Cihâd, 112, 156 (IV, 9, 23-24); Müslim, 32/Cihâd, 6 (II, 1362-1363), nr: 19-20; Ebû Dâvud, 15/Cihâd, 89 (III, 96).

²⁸ en-Nisâ, 4/76.

²⁹ İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga**, Thk.: Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Mısır, 1979, III, 221-222; İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, **Lisânu'l-Arab**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1994, III, 242; Râgıb, 392-394.

³⁰ İbn Manzûr, III, 242; Ayrıca bkz. Atar, Fahrettin, "Şehid", **DİA**, İstanbul, 2010, XXXVIII, 428.

³¹ ez-Zümer, 39/69; el-Hadîd, 57/19.

³² Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Eser Neşriyat, İstanbul, ts., I, 524.

³³ el-Bakara, 2/143; el-Hac, 22/78.

³⁴ el-Bakara, 2/154.

³⁵ el-Âl-i İmrân, 3/169.

³⁶ Muhammed, 47/4-6. Ayrıca bkz. el-Bakara, 2/218, 244; el-Âl-i İmrân, 3/157, 169; en-Nisâ, 4/74-76, 84; el-Mâide, 5/35; et-Tevbe, 38/41; el-Hac, 22/58.

³⁷ en-Nisâ, 4/69.

dininin tanıtılması ve yüceltilmesi uğrunda canını feda edenlerin şehit sayılacakları ve amellerinin karşılığını mutlaka alacakları belirtilmektedir.³⁸

Şehit, inancı uğruna girdiği samimiyet sınavını başarıyla tamamlayan kişidir.³⁹ Kur'ân-ı Kerim'de ifade edildiği üzere şehit, Allah ile sözleşme yapan bir kimsedir.⁴⁰ Nitekim âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Bilesiniz ki, Allah yolunda savaşan, öldüren ve öldürülen müminlerden Allah canlarını mallarını satın almıştır; hem de karşılığında onlara cenneti vaat ederek: Bu, O'nun yerine getirilmesini Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da bizzat güvence altına aldığı gerçek bir vaattir. Kimdir verdiği sözü Allah'tan iyi tutan? Sevinin öyleyse, O'nunla böyle bir alış veriş (ahidleşme/ sözleşme) yaptığınız için; çünkü budur en büyük bahtıyarlık!"*⁴¹

el-Harakânî, İslâm'ın iki temel kaynağının emir ve yasaklarını bilmesi ve Sahâbe'nin yolundan gitmesi nedeniyle yaşadığı dönemin olaylarını doğru analiz etmiş, kendisiyle görüşmeye gelen devlet adamlarına ve yöneticilere yol göstermiş ve onlara hedeflerini büyük tutmalarını tavsiye etmiştir. Kendisi ise dünyevî herhangi bir beklenti içinde olmaksızın müminlerin gönüllerini Allah sevgisi ile doldurma gayreti içinde olmuştur. O, güzel ahlâkın önemini kavrayan civanmertler⁴² yetiştirmekle meşgul olmuş, gerektiğinde siyâsî otoritenin aldığı karara uyarak Allah yolunda savaşmasını da bilmiştir.

el-Harakânî, Kur'ân-ı Kerim⁴³ ve Sahih Sünnet'i⁴⁴ çok iyi bilen ve hayatının her anında bu iki kaynağı kendisine rehber edinen⁴⁵ bir İslâm âlimi olarak İslâm'ın cihat ru-

³⁸ Buhârî, 56/Cihâd, 15, 16 (III, 206-207); Müslim, 33/İmâre, 42, 46 (II, 1512-1513, 1617), nr: 149-152, 157; Tirmizî, 20/Fedâilü'l-Cihâd, 4, 12, 16, 19 (IV, 167, 175, 179, 183); Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb, **Sünenu'n-Nesâî**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 25/Cihâd, 21, 36 (VI, 23, 37); İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, **Sünenu İbn Mâce**, Thk.: Muhammed Fuad Abdülbâkî, Çağrı Yay., 1992, 24/Cihâd, 13, 15 (II, 931, 935).

³⁹ Kesler, M. Fatih, "Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerde Şehit Kavramı", **Ekev Akademi Dergisi**, (Yaz, 2004), Yıl: 8, Sayı: 20, s. 110; Ayrıca bkz. Kurt, Hasan, "İslâm İnancına Göre Şehitlik", **CÜİFD**, Sivas, 2012, C. XVI, Sayı: 1, s. 189-220.

⁴⁰ es-Saff, 61/10-13; el-Fâtır, 35/29-30.

⁴¹ et-Tevbe, 9/111.

⁴² Türkçe'de "alperen, eren veya erenler"; Arapça'da "ricâlullah, fetâ"; Farsça'da ise, "merd-i Hudâ, merdân-i Hudâ veya civanmerd" diye isimlendirilen bu kimseler hamâsî ve dini hisleri mükemmel şekilde kaynaştran gezgin mücâhit/ dervişlerdir. Bu itibarla, civanmert kavramının içinde cihat fikrinin mündemiç olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Çiftçi, 69.

⁴³ el-Harakânî'nin Kur'ân'a vukûfiyetiyle ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'de Kur'an Kültürünün Yansımaları", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara Turkey, Volume 8/6 Spring 2013, s. 641-664.

hunu özümsemiştir. O; “*Fütüvvet ehli (gerçek civanmertler, müttakî kullar)*⁴⁶ cennete giden yolda değil, Allah'a giden (O'nun mağfiretini ve rızasını kazanmayı her şeyden önemli ve öncelikli gören kimselerin gittiği) yoldadır”⁴⁷ derken önemli olanın cennet arzusu ya da cehennem korkusu olmadığını, Yüce Allah'ın rızası, bağışlaması ve hoşnutluğu olduğunu⁴⁸ dile getirmiştir. Bu nedendir ki el-Harakânî, Allah'ı gönülden seven bir mürşid-i kâmil olarak insanların alkışına, takdirine, övgüsüne değil sadece Rabb'in rızasına bakmıştır. Böylece Kur'ân'ı⁴⁹ doğru anladığını bir kez daha göstermiş, dünyanın geçici güzelliklerine aldanmamış, ahirette Yüce Allah'ın rızasını kazanma çabası içinde olmuştur. Dergâhında yetişen binlerce civanmert de onun izinden gitmiş ve Kur'ân'da özellikleri anlatılan hakikî birer Allah dostu⁵⁰ olmaya çalışmışlardır.

el-Harakânî, iddiaların aksine sadece tasavvufla meşgul olmamış, kendisini İslâmî ilimlerde de yetiştirmiştir. O, her zaman İslâm'ı doğru anlama ve uygulama çabası içinde olmuş, çevresinde gördüğü yanlışları ve aksaklıkları eleştirmiş, yeri geldiğinde haksızlıklar karşısında tavrını ve tepkisini sert bir şekilde ortaya koymuştur. Nitekim o, bir İslâm âlimi olarak zaman zaman tasavvuf ehlinin yanlışlarına dikkat çekmiş, hayatı boyunca doğru bir İslâm ve tasavvuf anlayışını ikame etmek için çalışmıştır. Mesela o bir sözünde; “*Allah görüyor diye yaptıklarının hepsi ihlas, halk (insanlar) görüyor diye yaptıklarının hepsi riyadır*”⁵¹ derken âyetlerde de belirtildiği üzere gösterişin⁵² ne kadar kötü olduğunu söylemiş ve müminleri ihlaslı⁵³ olmaya davet etmiştir.

⁴⁴ el-Harakânî'nin Sünnet'e bağlılığı ve hadis anlayışıyla ilgili şu çalışmalarımıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnete Bağlılığı ve Hadis Anlayışı”, **JASSS, International Journal of Social Science**, Fransa, October 2013, Volume 6 Issue 8, s. 551-588. Onun Sünnet anlayışıyla ilgili bir başka çalışma için bkz. Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnet Anlayışı”, **Hikmet Yurdu**, Yıl: 7, C: 7, Sayı: 13, Ocak-Haziran 2014/1, s. 101-126.

⁴⁵ Hz. Muhammed'e ittibâ etmeyi emreden âyetler için bkz. el-Âl-i İmran, 3/31-32; el-A'râf, 7/158; el-Enfâl, 8/24; el-Ahzâb, 33/21; el-Yâsin, 36/20-21; ez-Zuhruf, 43/61; el-Ahkâf, 46/31.

⁴⁶ Bu makalede el-Harakânî'ye ait sözleri daha anlaşılır kılmak için yapılan tüm parantez içi açıklamalar tarafımıza aittir. Bu açıklamalar yapılırken el-Harakânî'nin bütün sözleri ve düşünceleri dikkate alınmış, bütüncül bir yaklaşımla bunlar değerlendirilmiş ve onun daha doğru tanıtılması amacıyla böyle bir yol tercih edilmiştir.

⁴⁷ Attâr, Ferîdüddîn, **Evliya Tezkireleri**, Çev.: Süleyman Uludağ, Kabalcı Yay., İstanbul, 2007, s. 623.

⁴⁸ Allah'ın rızasının önemli olduğuyla ilgili âyetler için bkz. el-Âl-i İmrân, 3/157; el-Hadid, 57/20. Ayrıca bkz. el-Bakara, 2/207; el-Âl-i İmrân, 3/15; el-Mâide, 5/16; et-Tevbe, 9/72; er-Râd, 13/22-24; el-Kehf, 18/28; el-İnsân, 76/9-10; el-Leyl, 92/19-21; er-Rûm, 30/39; el-Haşr, 59/8.

⁴⁹ Kur'ân-ı Kerim'in bir rehber olduğuyla ilgili âyetler için bkz. el-Bakara, 2/97, 185; el-Âl-i İmrân, 3/138; el-Enâm, 6/88-90; Yûnus, 10/57; en-Nahl, 16/89; en-Neml, 27/1-3; Lokmân, 31/2-3; el-Fussilet, 41/44; el-Câsiye, 45/11, 20; el-Ahkâf, 46/12.

⁵⁰ Allah'ı yegane koruyucu ve sığınak bilen kimselerin özellikleri hakkında bkz. el-Bakara, 2/257; el-Âl-i İmrân, 3/68, 146, 199; el-Mâide, 5/55; el-Enâm, 6/14; el-Arâf, 7/196; et-Tevbe, 9/23.

⁵¹ Attâr, 627, 635.

el-Harakânî; “Dünya, peşinden koştuğun sürece senin padişahındır (ona boyun eğmek zorunda kalırsın). Ama sen ondan yüz çevirince (ona fazla değer vermeyince bu sefer) sen onun sultanı olursun”⁵⁴ derken de dünyanın aldatici cazibelerine kapılmamak gerektiğine⁵⁵ vurgu yapmıştır. Her mutasavvıf gibi o da bu dünyanın gözden çıkarılması ve üç talakla boşanması (dünyaya bağlanma arzusunun tamamen kalpten atılması) gerektiğini söylemiştir.⁵⁶ Zira dünyanın kölesi olanların ahireti unutacakları ve yatırımlarını sadece bu dünyaya yapacakları ortadadır.⁵⁷ Oysa ahiret hayatının ebedî ve kalıcı olduğu,⁵⁸ oraya azık hazırlayanların kazançlı çıkacakları Kur’ân-ı Kerim’in açık bir ifadesidir.⁵⁹ el-Harakânî, tüm bu âyetlerin farkında olarak söz ve davranışlarını buna göre şekillendirmiş bir gönül sultanıdır.⁶⁰

el-Harakânî, Anadolu’nun İslâm ile buluşmasını sağlamak amacıyla Allah yolunda⁶¹ mücadele etmiş ve 421-429/1030-1037 yılları arasında devam eden Kars fetih hareketlerinden birine katılmak üzere Müslüman Türk akıncılarıyla⁶² ve talebeleriyle birlikte Kars’a kadar gelmiştir.⁶³ Doğuda Anı harabelerinin bulunduğu yerden Kars hudutlarına girmiş ve Anı yakınlarındaki Yahniler Dağı’nda devam eden savaşların birinde

⁵² Gösteriş yapmanın kötülüğüyle ilgili âyetler için bkz. el-Bakara, 2/264; en-Nisâ, 4/38, 142; el-Mâide, 5/53; el-Mâun, 107/5-7.

⁵³ İhlâsın mahiyeti hakkındaki âyetler için bkz. el-Bakara, 2/139; en-Nisâ, 2/146; el-Hac, 22/34; el-Haşr, 59/8; el-Ahzâb, 33/31; el-Mümin, 40/65.

⁵⁴ Attâr, 622.

⁵⁵ Dünyanın geçici olduğuyla alakalı âyetler için bkz. el-Enâm, 6/32; el-Enbiyâ, 21/16; ed-Duhân, 44/38; Muhammed, 47/36; el-Hadîd, 57/20.

⁵⁶ Ebu’l-Hasan Harakânî, **Seyrû Sülûk Risâlesi**, Çev.: Mustafa Çiçekler, (Der.: Sadık Yalsızuçanlar), Sûfî Kitap, İstanbul, 2006, s. 42, 47, 48.

⁵⁷ İbrâhim, 14/1-3; el-İsrâ, 17/20; el-Kıyâme, 75/20-21; el-İnsân, 76/27.

⁵⁸ en-Nahl, 16/96; et-Tahâ, 20/131; el-Kasas, 28/60; el-Mümin, 40/39; eş-Şûrâ, 42/36; el-A’lâ, 87/17.

⁵⁹ el-İsrâ, 17/19; eş-Şûrâ, 42/20; et-Tegâbûn, 64/9.

⁶⁰ el-Harakânî, nefisini tezkiye etmeyi büyük oranda başarmış bir sûfidir. Onun nefis tezkiyesine yaklaşımı ve nefsi tezkiye metodu ile ilgili şu çalışmalarımıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu’l-Hasan el-Harakânî’nin Nefsi Tezkiye Metodu”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara Turkey, Volume 9/2 Winter 2014, s. 1335-1359; Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu’l-Hasan el-Harakânî’nin Nefis Tezkiyesine Yaklaşımı”, **Kafkas Üniversitesi Harakânî Dergisi**, Kars, 2014, C. 1, Sayı: 1, (s. 1-32).

⁶¹ et-Tevbe, 9/112; en-Nûr, 24/36-38.

⁶² Akıncılar, esas ordu birliklerinden 4-5 günlük yol daha ilerde gider ve keşif kolu hizmeti görürlerdi. Orduya yol açar, pusu kurulmasına engel olurlardı. Onlar cihat fikri ile sefer yapan serdengeçtilerdi. Bkz. Kantar, Cemal, “Akıncılar”, **DİB Aylık Dergi**, Temmuz-Ağustos 1971, C. 10, Sayı: 110-111, s. 287.

⁶³ Çiftçi, 69-70. Hıra, el-Harakânî’nin Kars’a gelmesi, burada şehit olması ve Kağızman Kapı mevkiinde defnedilmiş olmasını mümkün görmektedir. Bkz. Hıra, Ayhan, “Ebu’l-Hasan el-Harakânî Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Niçin Yer Almalıdır?”, **I. Uluslararası Harakânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kalkan Matbaacılık, Kars, 2012, s. 323-324.

sağ bacağından ve sol pazısından aldığı yaralar sonucu⁶⁴ şehit düşmüş ve Hakk'a yürümüştür. Görüldüğü üzere el-Harakânî, Anadolu'nun İslâmlaşmasını sağlamak amacıyla Allah yolunda mücadele ederken bu şerefli mertebeye ulaşmıştır.

Özetle, el-Harakânî'ye ve Sarıkamış şehitlerine cihat ruhunu veren ve onların yüksek manevî derecelere ulaşmalarını sağlayan temel kaynaklar; Kur'ân ve Sünnet'in emir ve tavsiyeleridir. Onlar, bu iki kaynağın ilkeleri ve Sahâbe'nin rol modelliği sayesinde insanların gönüllerini Allah ile buluşturmak ve vatanlarını savunmak için üstün bir mücadele ortaya koymuş abide şahsiyetlerdir.

2. el-Harakânî ve Sarıkamış Şehitlerinin İnsan Anlayışı

el-Harakânî'yi İslâm'ı temsil ve tebliğ noktasında başarılı kılan şeyin onun insanlara duyduğu sevgi, şefkat ve merhamet olduğu söylenebilir. Asırlar sonra Yunus Emre (ö. 720/1320) tarafından dile getirilen; "Yaratılanı hoş gör, Yaratandan ötürü"⁶⁵ özdeyişini o yüzyıllar önce yaşayarak göstermiştir.⁶⁶ Nitekim el-Harakânî; "Her kim bu kapıya gelirse ekmeğini verin ve adımı inancını sormayın. Zira Ulu Allah'ın dergâhında ruh taşımaya layık olan herkes, elbette Ebu'l-Hasan'ın sofrasında ekmeğe yemek de lâyıktır"⁶⁷ diyerek asırlar öncesinden ötekileştirmenin, ayrımcılığın, asimilasyonun ve yok saymanın yanlışlığına dikkat çekmiştir. O, bu sözüyle dili, dini, ırkı ve mezhebi ne olursa olsun her insana değer verdiğini göstermiştir. Ondaki yaklaşık iki asır sonra dünyaya gelen Celâleddin Rûmî'nin; "Tövbe et, tövbe et, her ne isen yine tövbe et; kâfirsen, ateşe tapıyorsan, puta tapıyorsan bütün bunları bir kenara bırak, yine tövbe et. Bu bizim dergâhımız, eşliğimiz ümitsizlik eşliği değildir; Yüz kere tövbeni bozmuş olsan da gene tövbe et!"⁶⁸ özdeyişi de bundan farklı değildir. Benzer şekilde Yunus Emre'nin, "yetmiş iki millete bir gözle bakma" veya "cümle yaratılmışa bir gözle bakma"⁶⁹ tavsiyesi de bu açıdan oldukça önemlidir. Zira tüm bu

⁶⁴ Gök, Bilal, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî ve Kars Yöresinin Fethindeki Rolü", Basılmamış ilmî makale, s. 10. Gök, menkabelerde anlatılan bu durumu teyit edebilecek herhangi bir delile şimdilik sahip olmadığını kaydetmektedir.

⁶⁵ Tatçı, Mustafa, **Yunus Emre Divanı**, MEB Yay., Ankara, 2005, II, 43, 102.

⁶⁶ Bkz. Bolay, Süleyman Hayri, "Yitmiş İki Millete Bir Gözle Bakılabilir mi?", **Kur'ân'da Evrensel Hoşgörü**, Nesil Basım Yay., İstanbul, 1997, s. 143.

⁶⁷ Çiftçi, 21.

⁶⁸ Mevlânâ, Celâleddin Rûmî, **Rubâiler**, Trc.: Abdülbâkî Gölpinarlı, Ankara, 1982, s. 23. Bu rubâinin Mevlânâ'ya değil de Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'a ait olduğu iddiasına verilen cevapla ilgili bkz. Önder, Mehmet, "Bir İddiaya Cevap: Yine Gel, Yine Gel... Rubâisi Mevlânâ'nındır", **I. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi**, Konya, 1998, s. 117-120.

⁶⁹ Yunus Emre, **Divân**, Dersaadet, 1327, s. 66.

veciz ifadeler, adı geçen gönül sultanlarının aynı kaynaklardan beslendiklerinin en bariz bir göstergesidir.

Bu itibarla, İslâm'ı gerçek anlamda öğrenen ve yaşayan müminler, tüm insanlara karşı aynı duygularla hareket ederler. Onların da cennete girmelerini, cehennemden kurtulmalarını arzu ederler ve bunun için üstün gayret gösterirler. İşte el-Harakânî, insanlığı bu son çağrı İslâm ile tanıştırmak ve gönülleri Allah ile buluşturmak için gece gündüz çalışıp çabalamıştır. Bu yüzdendir ki, Anadolu'nun İslâmlaşması için bizzat fetih hareketlerine katılmış, İslâm'ı tebliğ görevinin⁷⁰ bilincinde bir mütefekkir olarak kararlıklar içinde bocalayan insanları hata ve yanlışlarından kurtarmak ve Allah'a giden aydınlık yolları⁷¹ göstermek için mücadele etmiştir. Sarıkamış şehitleri de aynı duygu ve düşüncede olmaları nedeniyle ülkelerini işgal eden düşmanı yurtlarından çıkartmak için aldıkları emir gereği vazifelerini en güzel şekilde yapmış, kalplerindeki vatan ve millet aşkıyla hareket etmiş ve bu uğurda son nefeslerini vermişlerdir.

el-Harakânî, bir sözünde insanlara gösterdiği sevgi, şefkat ve merhametin enginliğini şöyle ortaya koymuştur: *"Hak Teala bana öyle bir fikir (sağlam ve sarsılmaz iman ve teslimiyet sonucu ulaşılan engin bir hoşgörü ve empati yapabilme yeteneği) verdi ki, O'nun bütün mahlûkatını onda gördüm (bu düşünce sayesinde artık tüm yaratılmışlara şefkat ve merhamet hissi ile baktım); onda kalıp durdum; gece gündüz onun meşguliyeti beni sardı, (bu fikirde iyice derinleştirdim ve bu fikir basirete dönüştü); küstahlık (Allah'a ve tüm insanlığa karşı aşırı derecede adeta taparcasına bir sevgiye) ve muhabbete dönüştü; (Daha sonra) heybet ve vakara dönüştü; o fikirle O'nun birliğini kavradım ve öyle bir mertebeye ulaştım ki (bu fikir hikmete (Kur'ân ve Sünnet'ten doğru hükümler çıkarma yönteminde derinleşmeye) dönüştü. (Sonra) dosdoğru yola (istikamet üzere olma) ve halka şefkat (ve merhamet) haline dönüştü. (Bunun üzerine) O'nun halkına (yarattığı tüm insanlara) karşı kendimden daha şefkatlisini görmedim."*⁷² el-Harakânî'nin yaşadığı bu engin manevî tecrübelerin tekrarlanabilir olduğu açıktır. Dolayısıyla İslâm'ı gerçek anlamda özümseyen bütün müminlerin bu manevî mertebelere erişmeleri ve tüm mahlûkatı bu şekilde kucaklamaları her zaman imkân dâhilindedir.

el-Harakânî; *"Varlıklara (insanlara ve tüm mahlûkata) karşı merhameti olmayan kişi, Allah sevgisini kalbinde taşıyamaz"*⁷³ derken de yaratılanı Yaratandan ötürü sevmeyi,

⁷⁰ el-Hac, 22/78; el-Ankebût, 29/6; el-Âl-i İmrân, 3/142, 200; en-Nisâ, 4/84.

⁷¹ el-Bakara, 2/257; el-Mâide, 5/16; İbrâhim, 14/1; el-Ahzâb, 33/43; el-Hadîd, 57/9; et-Talâk, 65/11.

⁷² Attâr, 606. Ayrıca bkz. Çiftçi, 21.

⁷³ Ebu'l-Hasan Harakânî, *Nûru'l-Ulûm ve Münâcât'ı, (Çeviri-Açıklama-Metin)*, Haz.: Hasan Çiftçi, Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004, s. 247.

kâinatta mevcut her varlığın Allah'ı tesbih ettiğini bilmeyi ve böylece Yaratana daha yakın olmayı⁷⁴ dile getirmiş olmalıdır. Nitekim âyetlerde ifade edildiği üzere Allah sevgisiyle dolu bir kalp⁷⁵ mahlûkatı sever ve hiçbir kimseye zulmedemez. Zira Yüce Allah, kendisi için rahmeti ilke edinmiş⁷⁶ ve rahmetinin her şeyi kuşattığını⁷⁷ haber vermiştir. Yüce Allah rahmet sahibi olup⁷⁸ rahmeti çok geniştir.⁷⁹ O, ihsan sahibi (O'nu görüyor-muşçasına ibadet eden ve yaptığı işi mükemmel yapan) kimselere rahmetinin yakın olacağını⁸⁰ ve böyle kullarının mükâfatlarını asla zayi etmeyeceğini⁸¹ bildirmiştir. Bu nedendir ki el-Harakânî'ye göre kâmil bir mümin, *“(Mahlûkata) merhamet etmeyene (Allah'ın da) merhamet etmeyeceği”*⁸² ilkesini bilir ve davranışlarını bu prensibe göre şekillendirir.

el-Harakânî, Yüce Allah'ın bu geniş rahmetini kavramış biri olarak talebelerine mahlûkata karşı şefkatli davranmalarını şöyle tavsiye etmiştir: *“Keşke bütün halkın (insanların) yerine ben ölseydim de halkın ölüm acısını tatması gerekmeseydi. Keşke bütün halkın hesabını (Allah) benden sorsaydı da halkın kıyamette hesap vermesi gerekmeseydi. Keşke bütün halkın cezasını (Allah) bana çektirseydi de insanların cehennemi görmeleri gerekmeseydi.”*⁸³ Yine o şöyle demiştir: *“Türkistan'dan Şam kapısına kadar birinin parmağına bir diken batarsa, o diken benim parmağıma batmıştır. Aynı şekilde Türkistan'dan Şam'a kadar birinin ayağı bir taşa çarparsa, onun acısı benim acımdır; eğer bir kalpte hüzüün olsa, o kalp benim kalbidir.”*⁸⁴

el-Harakânî, bu veciz ifadeleri kullanırken ulaştığı manevî dereceleri ortaya koymuş, farklı dilden, dinden ve ırktan insanlar için böyle bir endişe taşıdığını göstermiş, engin bir merhamet ve şefkat hissiyle bu sözleri söylemiş olmalıdır.⁸⁵ Yüce Allah'ın görevlendirdiği tüm peygamberlerin de aynı şekilde insanlara derin bir sevgi, şefkat ve

⁷⁴ el-İsrâ, 17/44; en-Nûr, 24/41; el-Mü'min, 40/7, 55; eş-Şûrâ, 42/5; el-Hadîd, 57/1; el-Cumâ, 62/1; et-Teğâbun, 64/1.

⁷⁵ el-Bakara, 2/165; el-Âl-i İmrân, 3/159; en-Nisâ, 4/125; eş-Şûrâ, 42/23.

⁷⁶ el-Enâm, 6/12, 54.

⁷⁷ el-A'râf, 7/156.

⁷⁸ el-Enâm, 6/133; el-Kehf, 18/58.

⁷⁹ el-Enâm, 6/147.

⁸⁰ el-A'râf, 7/56.

⁸¹ Yûsuf, 12/56.

⁸² Buhârî, 97/Tevhîd, 2 (VIII, 165), 78/Edeb, 27 (VII, 78); Müslim, 43/Fedâil, 15 (II, 1809), nr: 65, 66; Tirmizî, 25/Birr, 12, 16 (IV, 318, 323).

⁸³ Attâr, 606.

⁸⁴ Attâr, 604; Çiftçi, 21.

⁸⁵ el-Harakânî'nin sevgi, merhamet, şefkat ve hoşgörü anlayışı ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sevgi, Şefkat, Merhamet ve Hoşgörü Anlayışı”, KAÜİFD, Kars, 2014, Sayı: 2, s. 11-35.

merhamet⁸⁶ besledikleri bilinmektedir. Dolayısıyla peygamberlerle aynı yolu takip eden, müttakîlere önder bu gibi mümtaz şahsiyetlerin de benzer duygu ve düşüncede olmaları beslendikleri kaynağın aynı olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

el-Harakânî; *“Hâl anlatılmaz, anlatılırsa ilim olur, hâl olmaz; ya Hakk’a yol vardır ya da Hakk’a hiç kimse için yol yoktur. Bütün mahlûkat (onlara duyduğum sevgi, şefkat ve merhamet sebebiyle) Ebu’l-Hasan’ın içine sığar ve oysaki Ebu’l-Hasan için kendi içinde bir adımlık yer yoktur”*⁸⁷ derken de dünya sevgisini kalbinden tamamen attığını, tüm mahlûkata şefkat ve merhametle baktığını, Yüce Allah’a yakınlaştığını, amacının da zaten O’nun rızasını kazanmak olduğunu ifade etmiştir, denilebilir.

el-Harakânî; *“Hep aynı hastalığa sahibiz, hastalık bir olunca ilaç da bir olur. (Ey insanlar!) Hepimiz gaflet hastalığına tutulmuşuz, gelin (bu gaflet uykusundan) uyanalım”*⁸⁸ derken “biz” dilini kullanmakta, tam bir aidiyet duygusu içinde tüm insanlığa seslenmekte ve onları İslâm’a davet etmektedir. el-Harakânî’yi insanlara karşı böyle bir şefkat ve merhamete ulaştıran ve gaflet uykusundan uyanmaya davet eden birikimin Kur’ân-ı Kerim ve Sahih Sünnet’in ilkeleri olduğu söylenebilir.

Bu itibarla, el-Harakânî’nin Allah yolunda olması ve inandığı davayı yaymak için ortaya koyduğu bu üstün gayreti kendisinden sonra gelenlere örnek olmuştur. Bu nedendir ki Sarıkamış şehitlerine gelinceye kadar yüzbinlerce Müslüman, İslâm’ı tüm dünyaya duyurma gayreti içindeyken veyahut yaşadıkları toprakları düşmana karşı savunurken şehâdet şerbetini içmişlerdir. Dolayısıyla günümüzde de el-Harakânî’yi örnek almak isteyenlere düşen vazife; gazâ ruhunu kaybetmemeleri ve aynı kararlılıkla inandıkları yolda yürümeleridir. Nitekim Sarıkamış’ta şehit düşen on binlerce Mehmetçik de, aynı cihat ruhuyla hareket ettiklerini tüm dünyaya göstermiş tarihin canlı tanıklarındır. Kıyamete kadar bu şühedâyı hatırlamak, onları gelecek nesillere doğru tanıtmak ve gençlere böyle bir cihat şuurunu kazandırmak ise bu ülkede yaşayan tüm erdemli insanların boynunun borcudur.

Özetle, el-Harakânî Kars kalesi eteğindeki kabrinde asırlar evvel olduğu gibi düşünce ve fikirleriyle etrafına ışık saçmaya ve “öğretisini dosdoğru takip edenlere” yol, ufuk ve hedef göstermeye devam etmektedir. Ona, Sarıkamış şehitlerine ve onların bu

⁸⁶ et-Tevbe, 9/128; Hûd, 11/75; el-Fetih, 48/29; el-Beled, 90/17.

⁸⁷ Attâr, 622; Çiftçi, 46-47.

⁸⁸ Ebu’l-Hasan Harakânî, *Nûru’l-Ulûm*, Haz.: Şenol Kantarcı, Ankara, 1997, s. 42; el-Harakânî, *Nûru’l-Ulûm*, Haz.: Çiftçi, s. 239.

manevî mertebelere ulaşmasına imkân sağlayan İslâm'ın temel kaynaklarına sahip çıkmak, onları hak ettiği şekilde anlamak, model bir İslam toplumu inşa etmek kadın erkek her müminin görevidir. Zira insanlığın ihtiyacı olan temel insanî ve ahlâkî değerler, bu kaynaklarda mevcut olup kendilerinden istifade edilmeyi beklemektedir.

3. el-Harakânî ve Sarıkamış Şehitlerinin Cihat Anlayışı

el-Harakânî, yaşadığı sürece İslâm'ı temsil⁸⁹ için gayret göstermiş, “*De ki: Şüphesiz benim namazım da ibadetlerim de hayatım da ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah'ın rızasını kazanmak*”⁹⁰ âyetini tüm benliğinde hissetmiş ve buna uygun davranmış bir İslâm âlimidir. Zira o, her zaman ilahî mesajı insanlığa duyurma bilincinde olmuş ve her dönemde cihat ruhunun diri kalması için mücadele etmiştir.

el-Harakânî'den asırlar sonra gelen ve onunla aynı değerleri paylaşan, gönüllerinde “cihat ruhu”, yani “İlâ-yı kelimetullah uğrunda en üstün fedakârlığı ortaya koyma ve bu hususta üzerine düşen her türlü vazifeyi yerine getirme bilinci” taşıyan⁹¹ binlerce vatan evladı da Sarıkamış'ta yine aynı dik ve onurlu duruşu sergilemiş ve Allah yolunda savaşırken canlarını feda etmekten çekinmemişlerdir. Çünkü tüm bu şehitler, cihat aşkını ve gazâ ruhunu Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in “Kur'ân'ı anlama ve uygulama çabasının bir ürünü olan Sünnet”ten almışlardır. Nitekim İslâm'ı gönülden özümsemiş el-Harakânî, tıpkı İstanbul'u fethetmek için yollara düşen Sahâbî Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (ö. 49/669) gibi fetih hareketlerine katılmış, onun gittiği yoldan gitmiş ve bu uğurda mücadele ederken şehadet rütbesine erişmiştir.

el-Harakânî, Anadolu'nun yaklaşık on bir asır evvel İslâm ile tanışmasına ve Anadolu Selçuklu medeniyetinin kurulmasına katkı sunan bir kanaat önderidir. Nitekim o, yaşadığı dönemde Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) ile bizzat görüşmüş, ona büyük hedefler göstermiş ve Allah yolunda cihat etme şuuru aşlamıştır.⁹² Bunun üzerine Gazneli Mahmud, Hindistan seferlerine çıkmış ve Hindistan'a toplam on yedi sefer düzen-

⁸⁹ Her ne kadar günümüzde bazıları, “Bir Müslümanın sadece kendisini temsil edeceğini, inandığı dinini temsil edemeyeceğini, İslâm'ın kendi kendini temsil etmeye gücünün yeteceğini ve Müslümanlara hiç ihtiyacının olmadığını” iddia etmekteyse de vakıa/ durum hiç de öyle değildir. Zira her Müslümanın İslâm dinini temsil ettiğine inanan gayr-i müslimlerin sayısı oldukça fazladır. Onlar, Müslümanı İslâm ağacının bir meyvesi olarak görmekte ve İslâm hakkında hüküm vermektedirler. Dolayısıyla bu gibi kimselere İslâm'ı yanlış tanıtmak gerekir. Bunun için de müminlere iyi bir temsil görevi düşmektedir. Zaten bir müminin görevleri arasında dinini korumak vardır. Dini korumak, ancak güzel bir temsil ile olabilir. Bu nedenle her mümin, söz, fiil ve davranışlarıyla İslâm'ı temsil ettiğini her zaman bilmek ve ona göre davranmak zorundadır.

⁹⁰ el-Enâm, 6/162.

⁹¹ Yılmaz, M. Kazım, “Cihad Ayetleri ve İnsan Hakları”, HÜİFD, Şanlıurfa, 1996, C. 2, s. 16-20.

⁹² Bu görüşme ve yapılan konuşmalarla alakalı bkz. Harakânî, *Nûru'l-Ulûm*, Haz.: Kantarcı, s. 82-84.

lemiştir. Onun bu seferlerdeki asıl gayesi cihat olup, bu askerî görünümlü fetih hareketleri sayesinde İslâm bölgede tanınmış, Türklere yeni yurtlar ve imkânlar açılmıştır.⁹³

el-Harakânî, aynı şekilde Çağrı Bey (ö. 452/1060), Tuğrul Bey (ö. 455/1063)⁹⁴ ve Sultan Alp Arslan'a (ö. 465/1072)⁹⁵ da "düşünce ve fikirleriyle" yol göstermiştir. Onun manevî önderliği ve rehberliği sayesinde⁹⁶ Anadolu'nun İslâm ile tanışma süreci hız kazanmıştır.⁹⁷ el-Harakânî, diğer gazi dervişler gibi İslâm medeniyetinin yükselmesi ve Anadolu'nun İslâm ile tanışmasında çok mühim rol üstlenmiştir. O, sadece Anadolu'nun değil, Balkanların da İslâmlaşmasına yetiştirdiği alperen dervişleriyle katkı sağlamıştır.⁹⁸ Bu gazi dervişler, İslâm'ı yaşamının verdiği ruh ile tüm insanlığa kucak açmış, onlara sevgi, şefkat, merhamet ve adâletle yaklaşmış, böylece insanların gönüllerini fethetmesini bilmişlerdir. Onlar, "kendisi için istediğini başkaları için de isteyebilme"⁹⁹ erdemini gerçek anlamda içselleştirmiş ve bunu inancı ne olursa olsun herkese göstermişlerdir. Görüldüğü üzere el-Harakânî, İslâm'dan aldığı bu cihat aşkını, engin tevazu ve hoşgörüyü kendisini takip eden müminlere öğretmeyi başarmıştır.

Hayatı boyunca Yüce Allah'ı ve O'nun elçisini tanıma, onlara itaat etme ve İslam'ı tebliğ¹⁰⁰ derdinde olan el-Harakânî, çevresine sürekli bu mesajları vermiş ve bu düşünceyi taşıyan olgun müminler yetiştirmekle meşgul olmuştur. Zira o, cihadı yürütecek kişi ve zümrelerin ilim ve imanla donanmaları gerektiğinin farkındadır. Çünkü kişinin tüm benliğini saran, sürekli yenilenen, güçlü ve sarsılmaz bir iman, müminin cihat azmini ve kararlılığını da zinde ve güçlü tutar. Böyle müminler bazı tehlikeler öne

⁹³ Palabıyık, M. Hanefi, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 2007, Yıl: 11, Sayı: 32 s. 145. Ayrıca bkz. Palabıyık, M. Hanefi, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi*, 2007, Yıl: 11, Sayı: 33, s. 67-94.

⁹⁴ Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 32-45; Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 31-41.

⁹⁵ Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s. 45-73; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 112-116; Kafesoğlu, İbrahim, "Alparslan", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 526-530; Şeker, 22-48.

⁹⁶ Şeker, özellikle tasavvuf erbabının, alperenlerin ve dervişlerin Anadolu'ya gelip yerleşmelerinden ve çok başarılı işler yapmalarından bahsetmektedir. Bkz. Şeker, 120-125; 137-142.

⁹⁷ Çiftçi, 69; Durmuş, Mitat, "Bir Bilge Durağı, Edep Abidesi: Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Edebî Şahsiyeti", *Ebu'l-Hasan Harakânî*, Harakânî Vakfı Yay., Ankara, 2012, s. 31-32.

⁹⁸ Anadolu'nun İslâmlaşma sürecine etki eden en önemli faktörlerin başında İslâm'a hizmet ideali yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeker, 65-70.

⁹⁹ Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: "Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek anlamda iman etmiş olamaz." Bkz. Buhârî, 2/İman, 7 (I, 9); Müslim, 1/İman, 17 (I, 67), nr: 71.

¹⁰⁰ el-Mâide, 5/35, 54, 67; en-Nisâ, 4/94-96; et-Tevbe, 9/41, 44, 73; el-Nahl, 16/82; el-Ahkâf, 46/35; el-Hucurât, 49/15; es-Saff, 61/4.

sürülerek korkutulmaya veya ideallerinden vazgeçirilmeye çalışıldıklarında; *"Allah bize yeter; O ne güzel bir koruyucudur"*¹⁰¹ diyerek yollarına devam ederler.

el-Harakânî, bedenen yapılan cihat olduğu gibi dil ile yapılan cihattan da haberdardır. Onun dil ile yapılacak cihadı tavsiye eden şu âyetlerin farkında olduğu ifade edilebilir: *"De ki: "Budur benim yolum: Akla uygun, bilinç ve duyarlılıkla donanmış bir kavrayışa dayanarak [hepinizi] Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar (bu bilinçle ve basiretle Allah'a davet etmekteyiz...)"*¹⁰² *"De ki: Ben size bir tek şeyi öğütlemekteyim: Topluluk veya fert halinde Allah'ın huzurunda durup (O'nun yarattığı tüm mahlûkat üzerinde) derin derin düşünmenizi..."*¹⁰³ Bu âyetler hikmet, güzel öğüt ve en güzel mücadele metodunu tavsiye eden âyetle¹⁰⁴ birlikte değerlendirildiğinde dil ile yapılacak cihat konusunda Müslümanlara ışık tutup yol gösterebilir. Bu nedendir ki el-Harakânî, böyle bir tebliği yaptıktan sonra hâlâ iman etmeyen kimselerin inanç ve düşünce özgürlüğüne saygı gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü el-Harakânî, *"...O halde sen mümin olmaları için insanları zorlayacak mısın?"*,¹⁰⁵ *"Dinde zorlama yoktur, artık doğru ile yanlış birbirinden ayrılmıştır..."*¹⁰⁶ ve *"İşte Rabbinizden gerçek geldi, dileyen iman etsin dileyen inkar etsin..."*¹⁰⁷ âyetlerini çok iyi bilmektedir.

Bununla birlikte onun gayr-i müslimlerin inancına saygı gösterilmesi tavsiyesi, kendi inanç ve kanaatlerine bağlı olmadığı veya bütün inanç ve düşünceler karşısında kayıtsız kaldığı anlamına da gelmemektedir. Onun insan sevgisi ve hoşgörü anlayışı fikrî manada bir başıboşluk olmadığı gibi şahsiyetten de fedakârlık değildir. Onun hoşgörü anlayışı, *"insanları kendi konularında oldukları gibi kabul etmektir."*¹⁰⁸ Ayrıca onun bu yaklaşımı sadece bir dinin farklı mezhep ve grupları için değil, farklı dinler için de geçerlidir. Çünkü o, tüm insanlara ulaşmayı ve onların gönüllerini fethetmeyi hedeflemiştir.¹⁰⁹ Onun çağrısı, yegâne ve değişmez gerçek olan İslâm'adır.¹¹⁰ Onun endişesi, tüm insanlığın Allah'ı bilmesi ve tanınmasıdır.

¹⁰¹ el-Âl-i İmrân, 3/173.

¹⁰² Yûsuf, 12/108.

¹⁰³ es-Sebe, 34/46.

¹⁰⁴ en-Nahl, 16/125.

¹⁰⁵ Yûnus, 10/99.

¹⁰⁶ el-Bakara, 2/256.

¹⁰⁷ el-Kehf, 18/29.

¹⁰⁸ Yazoğlu, Ruhattin, "Ebu'l-Hasan Harakânî'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi", **KAÜİFD**, Kars, 2014, Sayı: 1, s. 7-8.

¹⁰⁹ Yazoğlu, 8-9.

¹¹⁰ el-Âl-i İmrân, 3/19, 85, 102.

Bu bakımdan el-Harakânî gibi İslâm'ı gerçek anlamda özümsemiş hakikî Allah dostlarının gösterdiği yoldan gitmek, insanı Hakk'a yaklaştırır; Allah ve Rasûlü'nü tanımayı kolaylaştırır; insanlarda Allah'a karşı sorumluluk bilincini derinleştirir. Dolayısıyla el-Harakânî'nin öğretisini takip eden böyle bir müminin gönlü insan sevgisi ile dolar ve taşar. Cihat ruhu ile kıtadan kıtaya koşmayı büyük bir vazife ve sorumluluk bilir.

el-Harakânî, insanların bir arada, barış ve huzur içinde yaşamalarının mümkün olduğunu Kur'ân-ı Kerim¹¹¹ ve Sünnet'ten¹¹² istifade ederek etrafındakilere tavsiye etmiştir. O, farklı inanç ve görüşten insanların¹¹³ huzur içinde yaşamaları için¹¹⁴ elinden geleni yapmıştır. Onun bu tavsiyelerini tutanlar, Anadolu Selçuklu medeniyetini inşa etmiş,¹¹⁵ aynı çizgiyi sürdürenler ise Osmanlı Devleti'ni kurmuş ve söz konusu ilke sayesinde asırlarca geniş bir coğrafyada, yirmi iki farklı dil, din ve ırktan insanı barış ve huzur içinde¹¹⁶ yaşatma becerisini göstermişlerdir.

Diğer taraftan el-Harakânî'nin her zaman vurguladığı husus; "tüm insanlığa hizmet etmek ve son din İslâm'ı onlara doğru tanıtmak"tır. O, bunu şu sözlerle ortaya koymuştur: "*Âlim sabah kalkar, ilmini artırmak için çabalar. Zâhid ise zühdünü artırma derdindedir. Ama Ebu'l-Hasan ise bir kardeşinin gönlüne yücelik (İslâm) ulaştırma (tebliğ etme) derdindedir.*"¹¹⁷ Yine o: "*(Gerçek) âşıklar kimseye yük olmayanlardır. Kalbi Allah aşkı yanıp diğerlerinin (dünyadaki başka insanların) de kalbini bu aşkla tutuşturanlardır*"¹¹⁸ demiştir. Görüldüğü üzere onun gayesi; Yüce Allah'ın emirleri doğrultusunda Hz. Muhammed'in ve Sahâbe'nin yaptığı gibi İslâm'ı tüm dünyaya tebliğ etmektir.¹¹⁹ O, canıyla ve malıyla bu yolda olduğunu, tarifsiz bir cihat ruhuna sahip bulunduğunu göstermiş ve bu hususta takipçilerine örnek olmuştur.

¹¹¹ el-Mümtehine, 60/8; el-Bakara, 2/139; el-Âl-i İmrân, 3/64; Yûnus, 10/41; es-Sebe, 34/25-26; eş-Şûrâ, 42/15; el-Ankebût, 29 /46; el-Kâfirûn, 109/6. Ayrıca bkz. el-Maide, 5/5.

¹¹² Buhârî, 58/Cizye, 5 (IV, 65); Ebû Dâvud, 19/Harac ve'l-İmâre, 31, 33, (III, 431, 435); 15/Cihâd, 120 (III, 137); Müslim, 11/Cenâiz, 24 (I, 660-661), nr: 78, 81.

¹¹³ Aydın, Mümtaz, "Bir Arada Yaşama Sanatı", **Sızıntı**, Aralık, 2003, Yıl, 25, Sayı: 299.

¹¹⁴ Konuyla ilgili âyetler için bkz. el-Mümtehine, 60/8; el-Hucurât, 49/13. Ayrıca bkz. el-Mâide, 5/48; Yûnus, 10/99; eş-Şûrâ, 42/8; el-Enâm, 6/107; Hûd, 11/118; er-Râd, 13/31; el-Bakara, 2/253; en-Nahl, 16/9, 93; eş-Şuarâ, 26/4; es-Secde, 32/13.

¹¹⁵ Şeker, 148, 160.

¹¹⁶ Özel, Ahmet, "Gayr-i Müslim", **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, 418-427.

¹¹⁷ Attâr, 611, 632.

¹¹⁸ Harakânî, **Nûru'l-Ulûm**, Haz.: Çiftçi, s. 225.

¹¹⁹ el-Mâide, 5/67, 92, 99; en-Nahl, 16/35, 82; en-Nûr, 24/54; el-Ankebût, 29/18; el-Yâsin, 36/17; et-Tegâbûn, 64/12.

el-Harakânî talebelerine hitaben; *"Allah'ın arşı (emanet, tebliğ vazifesi) sırtımıza konulmuştur. Ey civanmertler! Yük ağırdır, cehd edin (üstün gayret gösterin) ve yiğitçe davranın (cesur ve metanetli olun, bu davadan asla vazgeçmeyin! Çalışmaya devam edin!)"*¹²⁰ derken de yaratılışın gayesinin Hakk'a ve halka/ tüm insanlığa hizmet etme bilincinde bir mutasavvıf olduğunu göstermiştir. Takdir edileceği üzere bu hizmeti gerçekleştirebilmek ancak civanmertlerin birlik ve beraberliğiyle sağlanabilir. Bu nedenledir ki o, din kardeşliğini pekiştirmek ve talebelerini hayırlı işler yapmaya teşvik amacıyla şunları söylemiştir: *"Şayet bir mümini ziyaret edersen, hâsıl olan sevabı yüz adet kabul edilmiş hac sevabı ile değiştirmemen lazımdır. Çünkü bir mümini ziyaret için verilen sevap, fakirlere verilen yüz bin altın sadakanın sevabından daha fazladır. Bir mümin kardeşinizi ziyarete gittiğinizde 'Allah'ın rahmetine kavuştuk' diye itikâd edin (buna bütün samimiyetinizle inanın).*¹²¹ el-Harakânî, birbirini sırf Allah rızası için seven ve her türlü desteği veren gönül erlerinin başarılı işlere imza atacağını Hz. Peygamber'in uygulamalarından bilmektedir. Dolayısıyla o, bu tür teşvikleriyle "Horasan erenleri" diye bilinen ve hayırla yâd edilen nesillerin yetiştirilmesine öncülük etmiş, böylece Anadolu başta olmak üzere pek çok coğrafyada İslâm'ın neşv-ü nema bulmasına katkı sağlamıştır. Zira el-Harakânî, İslâm'a davet görevinin müminlerin en önemli vazifeleri arasında yer aldığını çok iyi bilenlerdendir. Çünkü İslâm'ı en güzel şekilde tanıtmak, örnek bir mümin olmak, model bir İslâm toplumu inşa etmek, böylece İslâm'dan habersiz yaşayan insanların gönüllerini feth etmek bir Müslümanın yapması gereken en önemli işlerin başında gelmektedir.

İşte el-Harakânî, bu düşüncesini dergâhındaki civanmertlerine şu şekilde açıklamıştır: *"Müminlerin organlarından (herhangi) birinin aralıksız Yüce Allah (O'nun emir ve tavsiyeleri) ile meşgul olması gerekir. Ya O'nu kalbiyle anmalı ya da diliyle O'nu zikretmelidir. Ya gözle O'nun görmek istediğini görmeli, ya eliyle cömertlik yapmalı ya da ayağıyla insanları ziyaret etmelidir. (Yani, tüm insanlara İslâm'ı anlatmalı, Allah'ı tanıtmalı, onların dert ve problemlerini dinlemeli ve çözüm önerileri geliştirmeli, her konuda onlara yardım elini uzatmalıdır.) Veya başıyla (aklıyla, fikir ve düşünceleriyle) inananlara hizmette bulunmalıdır. Veyahut kesin bir inanç ile (kabul olunacağına inanarak Yüce) Allah'a dua etmelidir. Ya da aklından (zihin ve düşünce dünyasında) marifete ulaşmaya (tefekküre, teakkula, tezekküre, tedebbüre devam edip Allah'a yakın olmaya) çalışmalı veya her işinde ihlaslı olmalıdır. Ya da kıyamet gününün çetin geçeceği konusunda tüm insanları uyarmalı (emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker yapmalıdır). Böyle bir kimsenin (yeniden diriliş gününde) kabirden başını kaldırırsa kaldırmaz kefenini*

¹²⁰ Attâr, 603.

¹²¹ Attâr, 624.

sürte sürte cennete gireceğine ben kefilim."¹²² Görüldüğü üzere el-Harakânî, civanmertlerini bu şekilde motive etmiş, onlara güvenilir dinî bilgiler yanında sağlam bir cihat ruhu aşılamaı başarmıştır. Canlarını Allah yolunda feda etmekten çekinmeyen Sarıkamış şehitlerinin de böyle bir cihat ruhuna sahip olduklarını söylememiz yanlış olmasa gerektir.

el-Harakânî, bir başka zaman şöyle söylemiştir: *"Yaratılmışlara (meleklerle, bazı Allah dostlarına, mahlûkata) kendimi ifşa ettim ve bütün varlıklar Allah'a yakardı: 'Bunun taşıdığından daha ağır bir yük görmedik' ve sevgilim (Yüce Allah) dedi: 'Benim yükümü (emanet, İslâm'ı tebliğ) taşıyan Benim tarafımdan yüceltilmiş ve desteklenmiş olduğundan minnettarlık dışında nazara verilmezler."*

Onun bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere âyetlerin maksadını çok iyi kavrayan birisi ancak böyle sözler söyleyebilir. el-Harakânî, Yüce Allah'ın elçilerine ve iman edenlere hem bu dünyada hem de ahirette destek olacağını ve yardım edeceğini haber veren âyetin¹²³ farkında olarak mezkûr sözü söylemiş olmalıdır. Zira asırlar boyunca peygamberler ve gerçek müminler, tebliğ emanetine sahip çıkmış, sorumluluklarının gereğini yerine getirmiş, tevhîd inancını önce çevrelerine, sonra da tüm dünyaya duyurmak için¹²⁴ ömür boyu cihat ruhu ile hareket etmiş ve Allah'ın yardımını da hep yanlarında hissetmişlerdir.

Bu bakımdan el-Harakânî gibi üstün şahsiyetleri manevî anlamda besleyen Kur'ân ve Sünnet doğru bir şekilde anlaşıldığında, cihat şuuruna sahip bireyler yetiştirildiğinde, İslâm medeniyetinin yeniden güçlü bir şekilde tarih sahnesindeki yerini alması söz konusu olabilir. Dolayısıyla el-Harakânî'yi değerli ve vazgeçilmez yapan şeyin, onu yönlendiren ve kılavuzluk eden İslâm'ın temel kaynakları olduğu söylenebilir.

Bununla beraber bazı yazarlar, el-Harakânî'deki engin sevgi, şefkat, merhamet ve hoşgörüden bahsederken onun bu iki kaynağa vurgusunu ve onlardan aldığı ilhamı göz ardı edebilmektedir. Bu gibi kimselerin el-Harakânî'nin beslediği kaynakları görmezlikten gelmeleri, eksik, kusurlu ve yetersiz araştırmalara dayanarak onu bir "hümanist" gibi tanıtmaya çalışmaları ilmî ve objektif olmaktan çok uzaktır. Ayrıca onların bu tür yaklaşımları, adı geçen İslâm âliminin manevî şahsiyetini rencide ve istismar etmek an-

¹²² el-Harakânî, *Nûru'l-Ulûm*, Haz.: Kantarcı, s. 43.

¹²³ el-Mümin, 40/51.

¹²⁴ Hz. Peygamber'in civardaki ülkelere mektuplar ve elçiler göndermesi, onları İslâm'a davet etmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıntılar için bkz. Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, Yeni Şafak, Ankara, 2003, I, 308-426.

lamına geldiğinden “bir kul hakkı ihlali” olarak da değerlendirilebilir. Bu itibarla, her çağda böyle örnek ve önder müminlerin yetiştirilebilmesi için hem söz konusu kaynakların hem de el-Harakânî'nin öğretisinin doğru şekilde anlaşılması, yorumlanması ve hayata aktarılması gerekmektedir.

Özetle, Kur'ân ve Sünnet'ten beslendiği aşikâr olan el-Harakânî, bu kaynaklardan aldığı feyz ve ilhamla¹²⁵ böyle bir cihat şuuruna sahip olmuş ve tüm peygamberler gibi o da insanlığa derin bir sevgi, şefkat ve merhamet beslemiştir. Sarıkamış şehitlerinin de aynı kaynaklardan istifade ettikleri, İslâm'ın cihat ruhunu içselleştirdikleri ve böylece tarihe adlarını altın harflerle yazdırdıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada ortaya konulan bilgi ve delillerden de anlaşılacağı üzere hem el-Harakânî hem de Sarıkamış şehitleri gerçek manada inanmış ve adanmış gönül erleridir. Onlara bu cihat aşkını veren, manevî anlamda besleyen, yönlendiren, kılavuzluk eden ve adeta ölümsüz olmalarını sağlayan ilke, yol, yöntem ve metotlar Kur'ân ve Sünnet'te mevcuttur. İslâm'ın yeniden dünyadaki tüm mazlumların umudu olması için “gerçek cihat ruhuyla donanmış böyle müminlere” her dönemde ihtiyaç vardır. Bu itibarla, el-Harakânî gibi mümtaz şahsiyetlerin Kur'ân ve Sünnet'ten ilham alarak geliştirdikleri evrensel öğretiye sahip çıkmak, bunları doğru anlamak ve tanıtmak gerekmektedir.

el-Harakânî'nin temel referansı, hiç kuşkusuz söz konusu kaynakların kaide ve kurallarıdır. Sarıkamış şehitleri de mezkûr kaynaklardan beslenerek ve gazâ ruhuyla hareket ederek şehadet rütbesine erişmeyi başarmışlardır. Dolayısıyla kendi inanç ve değerleriyle buluşan samimi müminler, yeniden İslâm adına dünyada çok önemli görevler ifa edilebilirler. Her asırda cihat ruhu taşıyan böyle inanmış gönül erlerinin yetiştirilebilmesi için İslâm'ın aslî kaynaklarının doğru şekilde anlaşılması ve model bir İslâm toplumunun inşa edilmesi icap eder.

el-Harakânî, nasıl Anadolu'da yaşayan binlerce insanın gönüllerini Allah ile buluşturmak maksadıyla yola revan olmuş ve bu uğurda mücadele ederken şehit edilmişse, Sarıkamış şehitleri de Anadolu'nun Müslüman kalması için aynı kararlılıkla yollara düşmüş ve hayatlarını feda etmişlerdir. Bu itibarla, el-Harakânî'den Sarıkamış şehitleri-

---

¹²⁵ el-Harakânî'nin ilham anlayışıyla ilgili şu çalışmamıza bakılabilir: Seyhan, Ahmet Emin, “Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlham Anlayışı”, *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 16, Temmuz-Aralık, 2011, s. 79-110.

ne kadar yaşanan tarihî süreç ve sonraki dönemler çok iyi analiz edilmeli ve cihat ruhunun her zaman diri kalması için gereken tüm tedbirler alınmalıdır.

Ayrıca geleceğin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için her alandaki tarihî veriler mutlaka doğruları yansıtmalı ve bunlar eleştirel bir gözle yeniden değerlendirilmelidir.¹²⁶ Çünkü sadece büyük zaferlerle ve başarılarla övünmek yeterli değildir. Aynı zamanda ağır yenilgilerle ve büyük hatalarla da yüzleşmekten kaçınılmamalıdır. “Sarıkamış Harekâtının askerî açıdan tam bir başarısızlık ve ender rastlanır türden bir trajedi olduğu” iddiaları mutlaka araştırılmalı ve bunlar vuzûha kavuşturulmalıdır.¹²⁷

Aynı şekilde cihat ruhuyla cepheden cepheye koşan, verilen emirleri büyük bir disiplin içinde harfiyen yerine getiren Sarıkamış şehitlerinin de tüm İslâm coğrafyasından geldikleri ve bu kutsal mücadelede ırk, renk, dil ve mezhep farkı gözetmeksizin birlikte mücadele ettikleri ve şehit oldukları gerçeği asla göz ardı edilmemelidir. Tarih şuuruna sahip, akli başında, düşünen, eleştiren ve sorgulayan bir nesil yetiştirebilmek, geçmişin hatalarından ders almak ve geleceğe yönelik daha düzeyli ve sağlam öngörülerde bulunmak için Çanakkale Zaferi gibi Sarıkamış Harekâtı'nın da arka planı çok iyi bir şekilde irdelenmeli ve gerçekler tüm çıplaklığıyla gün yüzüne çıkartılmalıdır.

Kaynakça

- Abdübâkî, Muhammed Fuad, **el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Çağrı Yay., İstanbul, 1986.
- Atar, Fahrettin, “Şehid”, **DİA**, İstanbul, 2010, XXXVIII, 428.
- Attâr, Ferîdüddîn, **Evliya Tezkireleri**, Çev.: Süleyman Uludağ, Kabcacı Yay., İstanbul, 2007.
- Aydın, Mümtaz, “Bir Arada Yaşama Sanatı”, **Sızıntı**, Aralık, 2003, Yıl, 25, Sayı: 299.
- Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yay., İstanbul, 2006.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Yitmiş İki Millete Bir Gözle Bakılabilir mi?”, **Kur'an'da Evrensel Hoşgörü**, Nesil Basım Yay., İstanbul, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (ö. 256/870), **Sahîhu'l-Buhârî**, (I-VIII), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Çiftçi, Hasan, **Şeyh Ebü'l-Hasan-i Harakânî, (Hayatı, Çevresi, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri) Nûru'l-'Ulûm ve Münâcât'ı (Çeviri-Açıklama-Metin)**, Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004.
- Çolak, İsmail, **Sarıkamış Destanı Tarihimizin En Beyaz Dramı**, Akis Kitap, İstanbul, 2006.

¹²⁶ Sarıkamış Harekâtının konuşulmasının 1915 yılında yasaklanması sonucu toplumsal belleğin devreye girdiği ve âşıkların gazete işlevi görerek harekâtın unutulmasını engellediğiyle ilgili bazı tespitler için bkz. Ersöz, Ferya Çalış, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümü**, Gazi Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 172.

¹²⁷ Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yay., İstanbul, 2006, s. 285-300. Ayrıca Bkz. Çolak, İsmail, **Sarıkamış Destanı Tarihimizin En Beyaz Dramı**, Akis Kitap, İstanbul, 2006; Kılınç, Erol, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.

- De Bruijn, J.T.P., "Kharakani, Abu'l-Hasan 'Ali b. Ahmad (d. 1033)", **Biographical Encyclopaedia of Sufis (Central Asia and Middle East)**, (Prepared by N. Hanif), Sarup and Sons, New Delhi, 2002.
- Durmuş, Mitat, "Bir Bilge Durağı, Edep Abidesi: Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Edebî Şahsiyeti", **Ebu'l-Hasan Harakânî**, Harakanî Vakfı Yay., Kayhan Matbaacılık, Ankara, 2012.
- Ebu'l-Hasan Harakânî, **Nûru'l-ULûm ve Münâcât'ı**, (Çeviri-Açıklama-Metin), Haz.: Hasan Çiftçi, Şehit Ebü'l-Hasan Harakânî Derneği Yay., Ankara, 2004.
- , **Nûru'l-ULûm**, Haz.: Şenol Kantarcı, Ankara, 1997.
- , **Seyrû Sülûk Risâlesi**, Çev.: Mustafa Çiçekler, (Der.: Sadık Yalsızuçanlar), Sûfî Kitap, İstanbul, 2006.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, (ö. 275/888), **Sünenu Ebî Dâvud**, (I-V), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998.
- Ersöz, Ferya Çalıs, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümü**, Gazi Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.
- Gök, Bilal, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî ve Kars Yöresinin Fethindeki Rolü", Basılmamış ilmî makale.
- , "Ebu'l-Hasan Harakânî ve Hacı Bektâş Velî: Aralarındaki Bağlar ve Anadolu'nun İslâmlaşmasına Katkıları", **KAÜİFD**, Kars 2014, Sayı: 1, (s. 100-134).
- Hamidullah, Muhammed, (ö. 1423/2002), **İslâm Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, (I-II), Yeni Şafak, Ankara, 2003.
- Hıra, Ayhan, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında Niçin Yer Almalıdır?", **I. Uluslararası Harakânî Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kalkan Matbaacılık, Kars, 2012, (s. 317-330).
- Hücvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî, (ö. 465/1072), **Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi**, Haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1982.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, (ö. 241/855), **Müsned**, (I-VI), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, (ö. 395/1004), **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga**, (I-VI), Thk.: Abdussemam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Mısır, 1979.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, (ö. 275/888), **Sünenu İbn Mâce**, (I-II), Thk.: Muhammed Fuad Abdalbâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, (ö. 711/1311), **Lisânu'l-Arab**, (I-XV), Dâru's-Sadr, Beyrut, 1994.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- , "Alparslan", **DİA**, İstanbul, 1989, II, 526-530.
- Kantar, Cemal, "Akıncılar", **DİB Aylık Dergi**, Temmuz-Ağustos 1971, C. 10, Sayı: 110-111, (s. 287-289).
- Kesler, M. Fatih, "Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerde Şehit Kavramı", **Ekev Akademi Dergisi**, (Yaz, 2004), Yıl: 8, Sayı: 20, (s. 89-110).
- Kılınç, Erol, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yay., İstanbul, 2005.
- Köse, Saffet, "Cihad Kavramı Şiddete Referans Olabilir mi?", **Din ve Dünya Barışı Uluslararası Sempozyum (Tebliğler)**, İÜ Yay., İstanbul, 2008, (s. 168-202).
- Köymen, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1998.
- Kurt, Hasan, "İslâm İncasına Göre Şehitlik", **CÜİFD**, Sivas, 2012, C. XVI, Sayı: 1, (s. 189-220).
- Mevlânâ, Celâleddin Rûmî, (ö. 672/1273), **Rubâiler**, Trc.: Abdalbâkî Gölpınarlı, Ankara, 1982.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî, (ö. 261/875), **Sahîhu Müslim**, (I-III), Thk.: Muhammed Fuad Abdalbâkî, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb, (ö. 303/915), **Sünenu'n-Nesâî**, (I-VIII), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Palabıyık, M. Hanefi, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", **Ekev Akademi Dergisi**, (Yaz 2007), Yıl: 11, Sayı: 32. (s. 139-152).
- , "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", **Ekev Akademi Dergisi**, (Güz 2007), Yıl: 11, Sayı: 33, (s. 67-94).
- Râgıb, el-İsbahânî, (ö. 502/1108), **el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân**, Kahraman Yay., İstanbul, 1986.
- Seyhan, Ahmet Emin, "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlim Anlayışı", **JASSS, International Journal of Social Science**, Fransa, May 2013, Volume 6 Issue 5, (p. 1049-1083).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin İlham Anlayışı", **Usûl İslam Araştırmaları**, Sayı: 16, Temmuz-Aralık, 2011, (s. 79-110).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'de Kur'an Kültürünün Yansımaları", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara Turkey, Volume 8/6 Spring 2013, (p. 641-664).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Nefsi Tezkiye Metodu", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara Turkey, Volume 9/2 Winter 2014, (p. 1335-1359).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Nefis Tezkiyesine Yaklaşımı", **Kafkas Üniversitesi Harakânî Dergisi**, Kars, 2014, C. 1, Sayı: 1, (s. 1-32).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sevgi, Şefkat, Merhamet ve Hoşgörü Anlayışı", **KAÜİFD**, Kars, 2014, Sayı: 2, (s. 11-35).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnet Anlayışı", **Hikmet Yurdu**, Yıl: 7, C: 7, Sayı: 13, Ocak-Haziran 2014/1, (s. 101-126).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnete Bağlılığı ve Hadis Anlayışı", **JASSS, International Journal of Social Science**, Fransa, October 2013, Volume 6 Issue 8, (p. 551-588).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Tasavvuf ve Şehitlik Anlayışı", **KAÜİFD**, Kars 2014, Sayı: 1, (s. 135-168).
- , "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Tefekkür Anlayışı", **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara, Turkey, Volume 8/8 Summer 2013, (p. 2053-2071).
- Şeker, Mehmet, **Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması**, DİB Yay., Ankara, 1987.
- Tatçı, Mustafa, **Yunus Emre Divanı**, (I-II), MEB Yay., Ankara, 2005.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, (ö. 279/892), **Câmiu's-Sahîh**, (I-IV), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yay., İstanbul, 2010.
- , **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yay., İstanbul, 2010.
- Önder, Mehmet, "Bir İddiaya Cevap: Yine Gel, Yine Gel... Rubâîsi Mevlânâ'nındır", **I. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi**, Konya, 1998, (s. 117-122).
- Öngören, Reşat, "Balkanlar'ın İslâmlaşmasında Sûfilerin Rolü", **Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Sofya, 21-23 Nisan, 2000, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002, (s. 47-74).
- Özel, Ahmet, "Cihad", **DİA**, İstanbul, 1993, VII, 527.
- , "Gayr-i Müslim", **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, 418-427.
- Uludağ, Süleyman, "Harakânî", **DİA**, İstanbul, 1997, XVI, 93.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, (ö. 1361/1942), **Hak Dîni Kur'ân Dili**, (I-IX+Fihrist), Eser Neşriyat, İstanbul, ts.

- Yazoğlu, Ruhattin, "Ebu'l-Hasan Harakânî'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi", **KAÜİFD**, Kars, 2014, Sayı: 1, (s. 1-10).
- Yılmaz, M. Kazım, "Cihad Ayetleri ve İnsan Hakları", **HÜİFD**, Şanlıurfa, 1996, C. 2, (s. 13-32).
- Yılmaz, Hüseyin, "İslâm Korkusunun/İslâmofobinin Oluşmasında 'Cihad' Algısının Rolü", **CÜİFD**, Sivas, 2012, C. 16, Sayı: 1, (s. 165-187).
- Yunus Emre, **Dîvân**, Dersaadet, 1327.